

BADIIY MATNDA OKKAZIONALIZMLARNING EMOTSIONAL-ESTETIK TA'SIR KUCHI

f.f.f.d. (PhD) Ibragimov Xayrulla Hamdamovich

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti

Mo'minova Odina G'ulom qizi

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali 402-22-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada okkazonalizmlarning emotsional-estetik ta'sir kuchi qahramonning ruhiy holatini tasviriy, dinamik va individual tarzda ochib berishi, semantik paradoks, kontekstual faollik va sub'ektiv baholash mexanizmlari yordamida emotsional ta'sir kuchayishi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Badiiy nutq, okkazonalizm, ekspressivlik, emotsionallik, voqelik, hissiy ifoda, sub'ektivlik.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda emotsionallik ko'pincha ekspressivlik va baholovchanlik kategoriyalari bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinadi. Biroq bu tushunchalar o'zaro sinonim emas. Emotsionallik, avvalo, insonning ichki ruhiy holatini ifodalashga qaratilgan bo'lsa, ekspressivlik nutqning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi, baholovchanlik esa voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabatni bildiradi. Badiiy matnda ushbu uch kategoriya ko'pincha bir butun holda namoyon bo'ladi, ammo ularning funksional farqlarini aniqlash nazariy jihatdan muhimdir.

Emotsionallikning til orqali ifodalanishi bevosita va bilvosita shakllarda yuzaga chiqadi. Bevosita ifoda hissiy rangga ega so'zlar, undovlar, modal birliklar orqali amalga oshsa, bilvosita ifoda metafora, semantik siljish, ramziy obrazlar orqali namoyon bo'ladi. Aynan shu ikkinchi holatda okkazonalizmlarning o'zni alohida ahamiyat kasb etadi.

Okkazonalizmlar emotsionallikni tayyor til birliklaridan ko'ra chuqurroq va nozikroq ifodalash imkonini beradi. Chunki muallif yangi birlik yaratish orqali hissiy holatni standart nominatsiyadan chiqarib, individual idrok mahsuliga aylantiradi. Natijada emotsiya abstrakt tushuncha bo'lib qolmay, estetik obraz sifatida namoyon bo'ladi. Lingvistik nuqtayi nazardan qaralganda, emotsionallik sub'ektivlik bilan chambarchas bog'liqdir. Sub'ektivlik til egasining voqelikka bo'lgan shaxsiy munosabatini bildiradi. Okkazonalizmlar esa ana shu sub'ektiv munosabatni maksimal darajada individuallashtiradi. Chunki bunday birliklar umumxalq tilida mavjud bo'lmagan, muallif tafakkurining mahsuli sifatida yuzaga keladi.

Stilistik jihatdan emotsionallik badiiy nutqning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. Stilistika fanida emotsional rangdorlik nutqning funksional-uslubiy xususiyatlarini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi. Badiiy uslubda emotsionallik maksimal darajada namoyon bo'lib, bu jarayonda okkazional birliklar stilistik markazga aylanadi. Ular matnning semantik yadrosini tashkil etib, o'quvchi idrokini muayyan hissiy yo'nalishga soladi. Estetik talqinda esa emotsionallik go'zallik hissi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Estetik emotsiya oddiy hissiy reaksiya emas, balki badiiy idrok jarayonida shakllanadigan murakkab ruhiy holatdir. Okkazionalizmlar estetik emotsiyani yuzaga chiqarishda vositachi vazifasini bajaradi. Muallif yangi so'z yoki semantik konstruksiya yaratish orqali o'quvchini kutilmagan estetik tajribaga olib kiradi. Masalan, badiiy matnda "qo'rqdim" fe'li oddiy hissiy holatni bildirsa, muallif tomonidan yaratilgan "ichim muzlab ketdi" kabi okkazional ifoda qo'rquvni jismoniy sezgi bilan bog'lab, emotsional ta'sirni bir necha barobar kuchaytiradi. Bu holatda emotsiya nafaqat nomlanadi, balki obrazli tarzda namoyon bo'ladi. Emotsionallikning bunday ifodasi psixolingvistik jihatdan ham izohlanadi. O'quvchi bunday okkazional birlikni idrok etar ekan, uni avtomatik ravishda qabul qilmaydi, balki ma'noni kontekst asosida qayta quradi. Bu jarayon emotsional reaksiya va estetik zavqni bir vaqtning o'zida yuzaga chiqaradi. Shu bois okkazionalizmlar emotsionallik kategoriyasining eng faol va samarali ifoda vositalaridan biri sifatida qaraladi. Ular badiiy nutqda hissiy intensivlikni oshiradi, muallif va o'quvchi o'rtasida emotsional muloqot o'rnatadi hamda matnning umumiy ta'sir kuchini belgilaydi. Umuman olganda, emotsionallik tilshunoslikda ko'p qirrali kategoriya bo'lib, uning badiiy nutqdagi namoyon bo'lishi okkazionalizmlar orqali yanada teran va individuallashtirilgan shaklga ega bo'ladi. Aynan shu jihat okkazionalizmlarni badiiy tilning emotsional-estetik tizimida markaziy o'ringa olib chiqadi.

Badiiy nutqda okkazionalizmlarning emotsional ta'sir kuchi tasodifiy hodisa emas, balki muayyan lingvistik, psixologik va kognitiv mexanizmlar asosida shakllanadi. Ushbu mexanizmlarni tahlil qilish okkazional birliklarning nega va qanday qilib o'quvchi hissiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan izohlash imkonini beradi.

Avvalo, okkazionalizmlarning emotsional ta'siri **semantik intensivlik** tushunchasi bilan bog'liq. Semantik intensivlik – bu til birligining ifodalayotgan ma'nosining oddiy nominatsiyaga nisbatan kuchaygan, chuqurlashgan yoki keskinlashgan holatidir. Okkazionalizm orqali muallif mavjud ma'noni oddiy shaklda emas, balki ichki hissiy zo'riqish bilan yuklangan holda namoyon qiladi. Natijada emotsiya faqat nomlanmaydi, balki kuchli semantik bosim ostida ifodalanadi.

Semantik intensivlik ko‘pincha **ma’no ko‘chishi** orqali yuzaga chiqadi. Okkazional birliklarda ma’no metaforik, metonimik yoki ramziy yo‘l bilan kengayadi. Masalan, ruhiy iztirob “og‘riq” tushunchasi orqali, ichki qo‘rquv esa “muzlash” yoki “qorong‘ilik” obrazlari orqali ifodalanadi. Bu holatda jismoniy tajriba psixologik holat bilan bog‘lanib, emotsional ta’sir kuchayadi.

Ikkinchi muhim mexanizm – **kontekstual faollik**dir. Okkazionalizmlar o‘z-o‘zicha to‘liq ma’noga ega bo‘lmay, faqat kontekst doirasida semantik aniqlik kasb etadi. Bu esa o‘quvchini faol idrok jarayoniga jalb qiladi. O‘quvchi yangi birlikning ma’nosini avtomatik tarzda emas, balki matn mazmuni, obrazlar tizimi va umumiy estetik yo‘nalish asosida anglaydi. Ana shu faol idrok jarayoni emotsional reaksiya bilan birga kechadi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan bu holat **kognitiv zo‘riqish** bilan izohlanadi. O‘quvchi notanish birlikni anglash jarayonida intellektual kuch sarflaydi va natijada hosil bo‘lgan tushuncha hissiy jihatdan kuchliroq qabul qilinadi. Shu sababli okkazionalizmlar bilan ifodalangan emotsiya tayyor so‘z orqali berilgan hissiyotga nisbatan chuqurroq ta’sir qiladi.

Uchinchi mexanizm – **subyektiv baholashning yashirinligi**dir. Okkazionalizmlar ko‘pincha ochiq baholovchi birliklardan farqli o‘laroq, muallif munosabatini bilvosita ifodalaydi. Bu baho so‘zning ichki semantik tuzilmasiga singdirilgan bo‘ladi. Natijada o‘quvchi muallif hissiyotini tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni mustaqil ravishda “kashf etadi”. Bu esa emotsional ta’sirni kuchaytiradi.

To‘rtinchi mexanizm – **semantik paradoks** bilan bog‘liq. Okkazionalizmlarda ko‘pincha mantiqan zid tushunchalar birlashtiriladi. Masalan, jimlik va qichqiriq, sovuqlik va yonish, yorug‘lik va qorong‘ilik kabi tushunchalarning bir birlik doirasida qo‘llanishi ichki ziddiyatni yuzaga keltiradi. Ushbu ziddiyat o‘quvchida kuchli hissiy reaksiya uyg‘otadi, chunki u ruhiy holatning murakkabligini ifodalaydi.

Beshinchi mexanizm – **individuallik effekti**dir. Okkazionalizmlar muallifning individual tafakkur mahsuli bo‘lgani sababli, o‘quvchi ularni umumiy til tajribasi bilan emas, balki muayyan muallif dunyoqarashi bilan bog‘lab qabul qiladi. Bu holat emotsional idrokni shaxsiylashtiradi va matn bilan ruhiy yaqinlikni kuchaytiradi.

Shuningdek, okkazionalizmlarning emotsional ta’siri **nutq ritmi va intonatsiyasi** bilan ham bog‘liq. Badiiy matnda bunday birliklar ko‘pincha semantik markazda, ya’ni kuchli pozitsiyada joylashadi. Bu esa ularning ta’sir kuchini yanada oshiradi.

Umuman olganda, okkazionalizmlarning emotsional ta’sir mexanizmlari ko‘p qatlamli bo‘lib, ular semantik, psixologik va kognitiv jarayonlarning uzviy birligi

asosida yuzaga chiqadi. Aynan shu murakkablik okkazonal birliklarni badiiy nutqning eng samarali emotsional vositalaridan biriga aylantiradi.

Demak, okkazonalizmlarning emotsional ta'sir kuchi ularning yangiligi, kontekstual faolligi, sub'ektiv baholovchanligi va semantik paradokslar bilan boyitilganligida namoyon bo'ladi. Ushbu mexanizmlar badiiy matnda emotsional intensivlikni oshirib, o'quvchining hissiy idrokini chuqurlashtiradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, okkazonalizmlarning emotsional-estetik ta'sir kuchi qahramonning ruhiy holatini **tasviriy, dinamik va individual tarzda** ochib beradi. Semantik paradoks, kontekstual faollik va sub'ektiv baholash mexanizmlari yordamida emotsional ta'sir kuchayadi.

Okkazonal birliklar nafaqat emotsional, balki estetik funktsiyani ham bajaradi, matnga original obrazlilik qo'shadi. Ichki monologlar va psixologik realizm orqali o'quvchi qahramon bilan hissiy identifikatsiya qiladi.

Estetik idrok va emotsional ta'sir birlashadi, natijada matnning umumiy badiiy qiymati ortadi. Okkazonal birliklar **nafaqat emotsional, balki estetik funktsiyani** ham to'liq bajaradi va real badiiy matnlar misolida okkazonalizmlarning emotsional-estetik ta'siri aniq kuzatiladi, bu ularning badiiy til taraqqiyotidagi o'rnini yana-da mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

2. Qo'shjonov M. Mustaqillik davri adabiy jarayonlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
2. Ro'zimuhammad B. Til va tafakkur estetikasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2015.
3. Said A. So'z va sokinlik falsafasi. – Toshkent: Sharq, 2012.
4. Rajab M. Yangi o'zbek she'riyati yo'nalishlari. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
5. Qobul N. Zamonaviy til poetikasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.